

Olga POSTOVAN,

asistent universitar al Catedrei „Științe polițienești și socioumane”
a Academiei „Ștefan cel Mare” a MAI, master în drept

ACCEPȚIUNI GENERALE PRIVIND FACTORII GENERATORI AI VIOLENȚEI ȘCOLARE

*„Marile spirite întotdeauna au întâlnit opoziții violente de la mințile mediocre.
Violența este ultimul refugiu al incompetenței.”
(Albert Einstein)*

Rezumat

Violența, inerentă naturii umane, este omniprezentă în societate și îmbracă diferite forme de manifestare. Ca parte integrantă a comunității, mediul educațional preia o parte a tensiunilor și este, la rândul său, un cadru generator de diferite tipuri de tensiuni. Fără îndoială, violența în școli nu este un fenomen nou, ea însoțind praxisul educațional de la începuturile sale, este însă mai cunoscută prin contribuția mass-media și prin permeabilitatea dobândită de instituțiile de învățămînt în noul context al globalizării.

Cuvinte-cheie: violență școlară, violență socială, violență cotidiană, praxis educațional, școlaritate, personalitatea elevului, mediu școlar, factori biologici, factori sociologici, factori psihologici, violența în mass-media.

Summary

The violence, inherited in human nature, is omnipresent in society and takes various forms. As part of community, educational background takes some pressure and, in turn, a frame generator for various types of intensity (pressure). Undoubtedly, violence in schools is not a new phenomenon it accompanying the educational praxis from its inception, however, it is best known through the media and through the contribution of acquired permeability of educational institutions in the new context of globalization.

Keywords: school violence, social violence, everyday (diurnal) violence, educational praxis, schooling, student personality, school environment, biological factors, sociological factors, psychological factors, violence in the media.

Introducere. Perioada de după anii '90 ai secolului precedent a marcat Republica Moldova substanțial, supunînd-o unor metamorfoze economice, politice și sociale ce au avut repercursiuni evidente, radicale în anumite dimensiuni și realități sociale.

Proclamîndu-se un stat suveran, independent și democratic [1], Republica Moldova și-a început o nouă cale, deloc ușoară, spre o democratizare a societății, creării unui stat de drept în interiorul căruia respectarea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului constituie o cerință de bază, indispensabilă, pusă în sarcina tuturor.

Transformările ce au urmat, în special cele la nivel macrosocial, au avut un impact direct asupra societății, condiționînd diferite schimbări atît la nivelul grupurilor sociale, cît și la nivel individual (personal).

Pe fondul democratizării lente și dificile în cadrul căreia participarea cetățenilor la transformarea socială era lipsă sau, în cel mai bun caz, avea loc cu evidente carențe, în Republica Moldova s-au amplificat anumite fe-

nomene antisociale, mobilizînd disfuncționalități și diminuări ale autorității, atît în spațiul public – reprezentat de instituții și organizații, cît și în cel privat – familii, cupluri, relații interpersonale.

Unele fenomene antisociale precum violența sau criminalitatea, în pofida străduințelor per ansamblu ale societății de a le suprima, au căpătat noi forme, îngrijorătoare, unele generate chiar de realitățile sociale specifice perioadei de tranziție [11, p. 25].

În aceste circumstanțe, existînd dintotdeauna, fenomenul violenței cotidiene reprezintă o provocare certă în fața valorilor noastre substanțiale și de aceea el trebuie să suscite un răspuns hotărît, iar societatea trebuie să conștientizeze că, deși violența reprezintă un aspect firesc al condiției umane, trebuie preîntîmpinată, stăpînită și combătută.

Persistînd imuabil în societate, violența nu a fost acceptată, oamenii fiind mereu în căutarea diverselor sisteme religioase, filosofice, juridice sau comunitare, cu rol decisiv în prevenirea sau diminuarea acestui fenomen

antisocial.

Fiind o problemă complicată a societății cu ramificații psihologice, sociale, culturale și economice, violența cotidiană necesită un răspuns comprehensiv și coordonat. Deși prezente în special în mediul social, semnele acestui viciu social sunt vizibile mai ales în mediul familial.

Desigur, violența umană este un fenomen complex, avînd determinări psihologice, sociale, culturale și economice. Acest lucru este evident dacă luăm în considerare amploarea formelor ei de manifestare și interrelațiile pe care le presupune. Dincolo de diversitatea fenomenului violenței umane, încercări de a contura, la nivel național și global, dimensiunile ei impun, ca prim pas, cunoașterea acesteia, stabilirea unor categorii conceptuale, tematice și operaționale, indispensabile unei abordări integrate.

Concomitent, concentrarea tensiunilor sociale firești în perioadele de transformare economică, socială și politică a modificat în esență spațiul, creînd împrejurări prielnice pentru evoluția fenomenului de violență care și-a făcut simțit mai acut prezența, răspîndindu-se și la nivelul diferitor instituții sociale, între care familia, dar și școala.

Recunoscînd școala o parte integrantă a comunității, recente interese deosebite internaționale privind violența în societate au recunoscut violența în școală drept un fenomen extrem de complex cu o diversitate de forme de manifestare căruia este necesar de acordat un deosebit interes [4, p. 143]. Prin urmare, violența școlară, ca mod de relaționare reprodus în relațiile între copii în special în mediul școlar, s-a impus în discursul public despre violență în mass-media dar și în investigațiile organizațiilor neguvernamentale.

Conferința Comisiei Europene de la Utrecht din 1997 a constituit evenimentul crucial sub aspectul acordării interesului primordial violenței școlare. Recunoscînd prioritatea și însemnătatea violenței în școală, participanții la conferință au semnat o rezoluție în conținutul căreia subiectul respectiv a fost recunoscut unul de rezonanță, iar mobilizarea și preocuparea față de violența în școli a de-

venit în mod constant o obligativitate pentru toți, în special pentru stat.

În Republica Moldova violența școlară este un aspect neglijat, susceptibil de mai multe accepțiuni, adesea contradictorii, atribuit în special violenței manifestate de către adulți față de copii.

Lipsind statistici și cercetări la nivel național cu referire la acest subiect, în încercarea de a-l descrie, întîmpinăm mari dificultăți în ceea ce privește prezentarea generală a fenomenului, a mediului în care se produce, a amploarei și formelor sub care se prezintă, a metodelor de prevenire și combatere și, nu în ultimul rînd, a factorilor generatori și catalizatori care îi determină apariția.

În dorința de a stabili scopul acestui studiu, evidențiem că cercetarea de față constituie o radiografiere a violenței școlare, axată în special pe enunțarea și descrierea factorilor generatori ai violenței în mediul școlar, contribuind direct la elaborarea unui set de recomandări și a unui plan de prevenire specific violenței în mediul respectiv.

Acest articol și propune să contribuie la definirea priorităților și la încurajarea cercetării factorilor generatori ai violenței școlare, cea mai mare parte a cercetării fiind axată pe descrierea particularităților acestora în vederea cunoașterii esenței lor și potrivirii (identificării) celor mai eficiente și progresiste metode de înlăturare (excludere) a acestora pentru a reduce acest fenomen antisocial.

Segmentul violenței școlare a fost analizat prin prisma următoarelor metode de cercetare: metoda istorică, prin care s-a urmărit evoluția și configurația elementelor constitutive ale fenomenului; metoda analizei logice (analiza deductivă, inductivă, generalizare), utilizată constant pe parcursul lucrării și, în special, la efectuarea sintezei opiniilor doctrinare ale autorilor expuse asupra violenței școlare; metoda analizei comparative, în vederea comparării termenilor specifici fenomenului cercetat în contextul relațiilor sociale, economice, politice și culturale.

Rezultate obținute și discuții. Urmărind descrierea factorilor generatori ai violenței școlare, vom purcede, pentru început, la pre-

zentarea semnificației și a sensului fenomenului de violență școlară, a istoricului apariției și evoluției lui, finalizând cu descrierea cauzelor și factorilor determinanți (catalizatori) ai violenței școlare care reprezintă argumente forte în înțelegerea fenomenului la general.

În contextul cultural și politic european se acceptă și se promovează ideea că școala trebuie să fie un spațiu privilegiat, al securității, liber de conflicte și de manifestări ale violenței. Interesul și preocuparea față de violența școlară se află astăzi pe agenda politică a unor instituții și organisme naționale și internaționale, dar și în centrul atenției unor structuri ale societății civile și ale specialiștilor din domeniul universitar și academic. Faptul că multe școli se confruntă cu problema violenței este binecunoscut la nivel global și național [13, p. 31].

Cercetat sub aspectul descrierii originii și evoluției sale, fenomenul violenței școlare se prezintă ca existând din cele mai vechi timpuri, fiind specific pentru majoritatea sistemelor educaționale.

Fiind influențată direct de factori externi precum teoria și practica specifică perioadei în cadrul căreia s-a manifestat, dimensiunea, formele, conținutul și cauzele violenței școlare au suferit transformări esențiale în cursul istoriei [7, p. 11].

Violența școlară, manifestată prin formele sale tipice – fizică și verbală –, se regăsește reflectată și se manifestă ca un fenomen antisocial, începând chiar cu crearea și funcționarea primelor școli publice în țară. Expresiile și afirmațiile cu o ușoară batjocură, tratările cu glume inofensive și chiar violențele dintre elevii școlii au existat din cele mai vechi timpuri, viața în colectivul clasei incluzând evident și situații de conflict, soldate cu violență fizică sau verbală [8, p. 62].

„Calul Bălan” și „Sfântul Nicolai” ai „sfătosului bunic din Humulești”, precum și banalele metode și forme de adresare deloc ortodoxe („Măi, prostovane!”) ale „Unui pedagog de școală nouă” al lui I.L. Caragiale, reprezintă o dovadă certă a existenței de demult a pedepselor fizice, verbale sau a umilințelor aplicate elevilor zburdalnici, slabi la învățătură sau

care nu doreau să învețe. Ulterior, supremația absolută a dascălului în mediul studentesc atribuită figurat crimei asupra interesului pentru învățătură al audiențelor este descrisă de către Eugen Ionescu în lucrarea sa „Lecția”.

Transformările importante din sistemul social și politic ce au urmat s-au răsfrânt direct asupra instituției educației, educația nemaifiind percepută ca o condiție obligatorie a modelului social de succes.

Actualele percepții asupra educației, completate de evoluțiile psihologiei învățării, au redefinit școala ca o instituție care oferă servicii educaționale, transmite cunoștințe, dezvoltă abilități, formează competențe, valori, norme acceptate social. Școala este recunoscută una dintre instituțiile sociale primare ale societății în care se realizează educația într-un mod organizat și ale cărei rezultate influențează transformarea indivizilor în societate.

După declararea independenței Republicii Moldova, cultura școlii a suferit mari schimbări, școala fiind recunoscută drept o premisă remarcabilă a schimbării societății.

În cercetarea intitulată „Violența în școală”, Aurora Liiceanu afirmă că „în școli a existat întotdeauna violență. Violența în școli nu este un fenomen social cu totul nou. Totuși, acest fenomen este astăzi mai vizibil, în cea mai mare parte datorită mediei...”

Celor care consideră că violența școlară este un fenomen recent trebuie să li se amintească faptul că, în perspectiva istorică, școala a fost întotdeauna asociată cu violența. Istoria educației, a praxisului educațional – indiferent că vorbim despre spațiul privat al familiei sau de cel instituționalizat, al școlilor și internatelor – evidențiază acest lucru. Este un fapt recunoscut că, în vechea Europă, în școli domnea brutalitatea, o brutalitate tolerată, considerată necesară pentru disciplinarea elevilor, din antichitate și pînă în perioadele relativ recente...

Recentul interes pentru violența școlară are loc în contextul în care o schimbare profundă și continuă a avut loc în teoria și practica educațională. Violența împotriva copiilor nu mai este tolerată, iar faptul ca ea a existat în trecut nu justifică utilizarea ei în prezent...”

În încercarea de a defini fenomenul de violență școlară menționăm că aceiași autori, în conținutul lucrării enunțate anterior, au propus următoarea definiție operațională a violenței școlare:

„Violența școlară poate fi definită ca fiind orice formă de manifestare a unor comportamente precum exprimare inadecvată sau jignitoare (poreclire, tachinare, ironizare, imitare, amenințare, hărțuire):

- bruscare, împingere, lovire, rănire;
- comportament care intră sub incidența legii (viol, consum/ comercializare de droguri, vandalism – provocare de stricăciuni cu bună știință, furt etc.);
- ofensă adusă statului/ autorității cadrului didactic (limbaj sau conduită ireverențioasă față de cadrul didactic etc.)”.

Subiectul prezentei cercetări suscită numeroase discuții, adesea contradictorii, în rîndul specialiștilor preocupați de abordarea factorilor care generează violența școlară.

Fiind un fenomen ce cuprinde un areal vast, violența școlară trebuie cercetată prin prisma anumitor indicatori caracteristici, în baza cărora identificăm, pentru început, două forme de violență:

- obiectivă – ține de comiterea infracțiunilor (poliția este obligată să reacționeze prompt);
- subiectivă – afectează climatul în instituția școlară (se materializează prin violență verbală, atitudini ostile, defăimare, înjosire, insultare, sfidare, impolitețe, absentare etc.).

În vederea identificării factorilor generatori ai violenței școlare ne vom axa pe una dintre aceste opinii, pe care o împărtășim și noi, și potrivit căreia factorii ce determină violența în mediul școlar pot fi împărțiți convențional în:

- factori biologici;
- factori sociologici;
- factori psihologici.

Factorii biologici. Cunoașterea factorilor biologici este extrem de importantă în înțelegerea complexității etiologiei violenței juvenile, întrucît copiii care au suferit anumite traume, în perioada uterină sau în momentul nașterii, pot avea particularități neurologi-

ce cu potențial ridicat de violență [11, p. 25], manifestate prin nestăpînire, exagerare a nivelului anumitor activități, lipsa controlului de sine, abținerea atenției etc.

Factorii sociologici. Situația economică, inegalitățile sociale, criza valorilor morale, mass-media sunt doar cîteva dintre sursele mediului social capabile să stimuleze și să întrețină violența școlară.

Criza socială și economică din ultima perioadă constituie o cauză ce influențează esențial evoluția personalității copilului, provocînd anumite neclarități în rîndul tinerei generații și plasînd în incertitudine eficacitatea școlii și necesitatea studiilor.

Într-o altă opinie, expusă și susținută de către unii cercetători [15, p. 24], creșterea violenței în mediul școlar poate fi pusă și pe seama unor factori ca: liberalizarea mass-media, lipsa exercițiului democratic, creșterea libertății generale de mișcare, slăbirea autorității statului și a instituțiilor angajate în respectarea legii, accesul la mijloacele de agresiune [6, p. 79].

Potrivit opiniei lui G. Basiliade, factorii generatori ai violenței în mediul școlar sunt: contradicțiile dintre stadiile diferite de dezvoltare socioeconomică a zonelor țării, dintre diferitele modele socioculturale, dintre normativile morale ale societății globale și moralitatea unor categorii de grupuri și persoane, dintre valorile moral-cetățenești și juridice și modul individual sau colectiv de raportare la ele.

Problema pe care o propun spre abordare în următoarele rînduri ține de violența din audiovizual (violența în mass-media) și influența ei asupra tinerilor. Împărtășim cele enunțate de către cercetătorul Frydman M., care, în studiile sale, demonstrează că majoritatea copiilor pot fi afectați de violența emanată de unele filme, îndeosebi dacă această violență e promovată de eroul principal cu care se identifică [6, p. 79].

În această ordine de idei, un alt aspect ce trebuie abordat este legat de faptul că mijloacele de comunicare în masă propagă în rîndul copiilor atitudini antisociale, prin conținutul neadecvat pe care îl promovează

uneori [5, p. 14].

Este important de menționat că nu doar filmele răspîndesc modele de agresivitate și violență, ci îndeosebi muzica ce se află la îndemîna copilului, ajungîndu-se pînă la recunoașterea și acceptarea violenței ca singurul mijloc de supraviețuire (exprimat de copii prin versuri sau interpretări din cîntece) [3, p. 6].

Anturajul grupului de prieteni, de cunoscuți din care face parte copilul constituie un factor important ce ține de mediul contextual. Năzuința de a fi recunoscut drept membru al unui grup cu o anumită identitate implică dovezi de loialitate, iar participarea sau protecția față de actele de violență pot fi astfel de dovezi.

Factorii psihologici. Lipsa încrederii în propriile puteri, impunerea dominației și controlului, aplicarea forței fizice, valorificarea agresivității în soluționarea neînțelegerilor, empatia scăzută etc., reprezintă doar cîteva dintre atributele elevului cu comportament violent recunoscute de literatura de specialitate. Modul în care elevii violenți își închipuie viața pe viitor, optimismul lor, bucuria de a trăi, precum și gîndirea pozitivă sunt diferite față de cele ale elevilor non-violenți. Această concepție cu privire la viitor trezește la copiii violenți un sentiment de solitudine și, pînă la urmă, de neinclușcare în grupul-clasă, fiind adesea suspicioși în relațiile cu colegii, prietenii. Starea de resemnare și chiar de deznădejde caracteristică celor violenți îi determină să accepte lucrurile care nu se pot schimba. Elevii violenți, spre deosebire de cei non-violenți, exprimă puțină empatie, tolerînd cu plăcere vizionarea scenelor de violență din filme și asumîndu-și un rol activ prin însăși violența pe care o provoacă și o trăiesc.

Există o corelație semnificativă între a fi violent și a fi victimizat, ceea ce ne face să credem că adoptarea comportamentului violent poate fi și consecința unei provocări sau, pur și simplu, o formă de apărare sau de retaliere [14, p. 22].

Relațiile cu părinții constituie un factor important care diferențiază elevii violenți de cei non-violenți, primii afirmînd într-o proporție mai mare că sunt privați de afectivi-

tate și resimt carențe afective în mediul familial. În mod paradoxal, părinții sunt cei care victimizează cel mai mult copiii.

Optînd pentru recunoașterea în calitate de criteriu de clasificare anumite entități sau grupuri de influență, un alt grup de factori generatori ai violenței școlare, aproximativ identic cu cel prezentat anterior, are în vedere:

Individul (factorii interni):

a. Factori intelectuali de forma inteligenței școlare, aceasta reprezentînd gradul de adaptare la activități de tip școlar;

b. Factori nonintelectuali, ce țin de personalitatea copilului, de motivație: nivel de aspirație, stabilitate emoțională, încredere în sine, deprinderi, priceperi, atitudini, aptitudini, perseverență, interes cognitiv etc.

Familia: Cei mai importanți factori de natură familială generatori ai violenței elevului sunt:

- climatul socio-afectiv din familie;
- tipul/ forma familiei;
- condițiile economice ale familiei;
- dimensiunea (talia) familiei;
- cultura și educația părinților [2, p. 14].

Mediul școlar: la drept vorbind, mediul școlar poate furniza numeroase surse pentru dezvoltarea comportamentelor violente ale elevilor. Ultimele cercetări susțin că aceste surse de violență provin din situații ca:

incompatibilitatea școlii cu trebuințele generației în creștere;

– impunerea și menținerea dependenței și subordonării elevilor față de dascăli;

– prevalarea comunicării profesor-elev și limitarea oportunităților elevilor de a discuta între ei în procesul de instruire;

– atitudinile de ignorare sau dispreț ale profesorilor față de elevi, care conduc la diminuarea încrederii în sine a elevilor;

– evaluarea neobiectivă, etichetarea, inducerea sindromului eșecului școlar;

– aplicarea abuzivă a măsurilor disciplinare sau a sancțiunilor disproporționate.

Trăsăturile de personalitate ale elevului sunt și ele într-o strînsă corelație cu comportamentele violente.

Ne adresăm întrebarea: „Ce reprezintă personalitatea elevului?”. Într-un studiu dedi-

cat personalității, Isabel Atkinson [16] menționa că: „Studiul personalității nu este numai cea mai ambițioasă, ci și cea mai veche arie de interes din cadrul psihologiei”.

Într-o accepțiune generalizată, putem să definim conceptul de personalitate ca reprezentând un rezultat al analizei statistice a acțiunilor (conduitelor) unui subiect, în căutarea elementelor caracteristice, definiții ale acestuia. Personalitatea subînțelege dovada unor însușiri, proprii unei anumite persoane, acceptate pozitiv în plan social prin care se remarcă în societate.

Percepția personalității elevului presupune parcurgerea anumitor etape ierarhice prestabilite care au drept scop relevarea neîntreruptă a creșterii, dezvoltării și formării elevului ca rezultat al influenței factorilor externi prin implicarea acestuia, în cursul vieții, în diferite situații tipice sau imprevizibile sau fiind martor al unor evenimente apărute sau provocate [12, p. 34]. Aceasta ar subînțelege adoptarea unei viziuni longitudinale ce constă în observarea și examinarea evoluției aptitudinilor, capacităților și performanțelor elevilor de-a lungul școlărității, activitate deloc ușoară și care poate fi desfășurată doar într-o perioadă îndelungată de timp [9, p. 42].

Concluzii. Cercetarea tipologiei factorilor generatori ai violenței școlare evidențiază faptul că aceștia se redescoperă la nivel de: individ, familie, școală, comunitate, societate. În lucrarea de față am atribuit egal interes examinării factorilor individuali, microsociași, în special, școlari [10, p. 16].

Generalizând cele expuse în conținutul articolului, putem să concluzionăm următoarele: violența școlară poate fi pe drept considerată una palindromică, iar numeroasele semne de întrebare pe care le ridică reprezintă premise și subiecte de importanță primordială ce sunt necesare a fi incluse în agendele de lucru ale diverșilor actori sociali, responsabili de identificarea anumitor soluții, de mobilizarea societății per ansamblu pentru a exprima atitudine față de acest fenomen întru implicarea și participarea la prevenirea și/sau combaterea acestuia.

Totodată, ne exprimăm dorința și speranța că preocuparea pentru manifestările de

violență școlară, dilemele privind creșterea numărului de astfel de cazuri, de factori generatori ai acesteia, strategiile de prevenire și combatere a acestui fenomen vor constitui subiecte de meditare pentru lideri de opinie, politicieni, jurnaliști, sociologi etc.

Anticipat exprimăm gratitudine pentru eventualele sugestii prețioase ce pot fi oferite de către actorii sus-indicați și venim și noi, modest, cu unele recomandări în vederea prevenirii și combaterii violenței școlare, precum și a reducerii numărului factorilor generatori ai acestui fenomen, și anume:

Este necesar de perceput problema violenței școlare ca una primordială, sensibilizarea față de fenomenul violenței școlare contribuind la creșterea eforturilor depuse pentru ameliorarea situației existente;

Conceperea prevenirii violenței școlare trebuie percepută ca o dimensiune centrată pe educație în spiritul civismului democratic (îngăduință, egalitate, respectarea drepturilor omului, soluționarea pașnică a situațiilor tensionate, valorizarea persoanei, excluderea violenței);

Aprecierea și recunoașterea tinerilor ca actori și parteneri-cheie în acțiunile ce se derulează în direcția prevenirii și combaterii violenței școlare;

Sensibilizarea tuturor actorilor implicați în activitatea de prevenire și combatere a violenței școlare privind existența mai multor modalități eficiente de acțiune în vederea prevenirii timpurii și neadmiterii declanșării violenței propriu-zise în rîndul elevilor;

Stabilirea și recunoașterea oficială a mai multor modalități de intervenție și de reacționare rapidă și echilibrată în cazul dezlănțuirii unor acțiuni de violență în mediul școlar, precum și conștientizarea de către actorii implicați în aceste circumstanțe, necesității și obligativității intervenției;

Crearea condițiilor oportune ce ar garanta: schimbul de experiență la nivel internațional în domeniul vizat, purtarea dialogurilor la toate nivelurile în interiorul colectivității umane;

Acordarea întîietății protecției și tratamentului victimelor violenței școlare;

Ajutorarea și susținerea familiilor întru onorarea rolului lor educațional și moralizator.

Referințe bibliografice

1. Legea Republicii Moldova nr. 691 din 27.08.1991 privind Declarația de independență a Republicii Moldova. Publicat: 27.08.1991 în Monitorul Oficial nr. 011. Art. nr. 103-118. Promulgat: 27.08.1991.
2. Banciu D., Rădulescu S., Voicu M. Adolescenții și familia. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
3. Baton-Hervé E. es enfants télespectateurs. Prénance des représentations médiatiques et amnésie de la recherche. Paris: „Réseaux”, Hermès Science Publications, nr. 92-93, 1999.
4. Debarbieux E. School violence and globalisation. Jurnal of educational administration. Violence in schools, vol 41, no 6. 2003. 582 603 pp.
5. Drăgan I., ș.a. Reprezentarea violenței televizuale și protecția copilului. București: Vanemonde, 2009.
6. Frydman M. Télévision et violence. Bilan et réponses aux questions des parents et éducateurs, Charleroi, „Éditions Médicales et Paramédicales de Charleroi” (EMPS) et Éditions Médicales Internationales. Paris: EMIS, 1993. 142 p.
7. Gittins Chris. Reducerea violenței în școală, un ghid al schimbării. Copiii și violența, COE, 2007.
8. Grecu F., Rădulescu S.M. Delincvența juvenilă în societatea contemporană. Studiu comparativ între Statele Unite și România. București: Lumina Lex, 2003.
9. Iosifescu Ș. Management educațional pentru instituțiile de învățământ. București: Ministerul Educației și Cercetării, 2001.
10. Jigău M., Liiceanu A., Preoteasa L. Violența în școală. București: Alpha MDN, 2006.
11. Krug E.G. World report on violence and health, World Health Organization. Geneva, 2002.
12. Majuru A. Copilăria la români. Schițe și tablouri cu prunci, școlari și adolescenți. București: Compania, 2006.
13. Olweus D. Aggression in the Schools: Bullies and Whipping Boys, Hemisphere Publishing Corporation, 1978.
14. Șchiopu, Z., Verza, E. Psihologia vârstelor. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1995.
15. Ulrich L. Violența în școală. Metode de intervenție. Ghid de bune practici, Programul Matra KAP al Ambasadei Regatului Țărilor de Jos. București: Atelier Didactic, 2007.
16. Isabel Atkinson (1891-1968) personalitate marcantă de origine engleză, activistă pentru drepturile femeilor în spațiul canadian, sociolog și filantrop care a devenit președintele Asociației Consumatorilor din Canada.